

Η ιδιοτυπία της πόλης

Η Θεσσαλονίκη, υποταγμένη την 29^η Μαρτίου του 1430 στον τουρκικό ζυγό, 23 χρόνια πριν την Άλωση της Κωνσταντινούπολης, πορεύτηκε μ' έναν αργόσυρτο ρυθμό ζωής 482 χρόνων — διαφοροποιημένο μόνον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα — έως την απελευθέρωσή της, την 26^η Οκτωβρίου του 1912.

Οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις Τανζιμάτ¹ (1839-1877), η χορήγηση ισοπολιτείας με το Χαττ-ι-Χουμαγιούν² το 1856 και η εφαρμογή των «Γενικών Κανονισμών» από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (1860-1862), συνετέλεσαν στην απαρχή της οικονομικής και εκπαιδευτικής αναβάθμισης της ελληνικής κοινότητας — της τρίτης κατά σειρά μετά την εβραϊκή και τη μουσουλμανική από δημογραφική άποψη — και στη σταδιακή ανάπτυξη της πόλης. Η Θεσσαλονίκη στις αρχές πλέον του 20^{ου} αιώνα, θεωρείται η κύρια έδρα του διαμετακομιστικού εμπορίου της Βαλκανικής, ο σημαντικότερος χώρος διείσδυσης του ευρωπαϊκού κεφαλαίου, πόλη *συντονιστής της ευρωπαϊκής ηγεμονίας* μέσα στην καταρρέουσα Οθωμανική Αυτοκρατορία, πόλη-πρακτορείο, *ville comptoire*, κοσμοπολίτικο κέντρο.

Εκτός από την αξιοζήλευτη στρατηγικά γεωγραφική της θέση, σηματοδοτούμενη με οχυρωματικά έργα, αδιάπτωτη λειτουργία του λιμανιού και χερσαίες επικοινωνιακές διεξόδους προς την ενδοχώρα, ως κομβικό σημείο επαφής Ανατολής-Δύσης, η Θεσσαλονίκη αποδείχθηκε ότι διαθέτει ορισμένα σπάνια, σταθερά χαρακτηριστικά³ που της εξασφάλισαν διαχρονικά, παρά τις εκάστοτε δραματικές, ιστορικές μεταβολές, μακροβιότητα και ιδιομορφία. Συνοψίζοντάς τα σε τρία, τα χαρακτηριστικά αυτά είναι: α) Συνεχής παρουσία της με τη μορφή πόλης από την ίδρυσή της (316 π.Χ.) ως τις μέρες μας, β) Η μητροπολιτική της λειτουργία, από διοικητική, οικονομική και πολιτιστική άποψη, επί μακρά χρονικά διαστήματα, η οποία όμως δεν της χάρισε, εκτός από τη σύντομη περίοδο 1916-1917 του πατριωτικού κινήματος της Εθνικής Άμυνας, πρωταγωνιστικό ρόλο, γεγονός που την επιβάρυνε μάλλον παρά την διευκόλυνε να φέρει τον τίτλο της συμπτωτεύουσας, γ) Η κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία της που με το διαμεσολαβητικό της ρόλο ανάμεσα σε διαφορετικούς πολιτισμούς, ώθησε την κοινωνία σε νεότερες τάσεις και σε φιλελεύθερες επιλογές.

Διαχρονικά χαρακτηριστικά της Θεσσαλονίκης

1 Πρόκειται για διοικητικές μεταρρυθμίσεις που στόχευαν στον εξευρωπαϊσμό του τουρκικού κράτους, στη δημιουργία τακτικού στρατού και την εξάλειψη των γενίτσαρων.

2 Η προστασία των εθνικών μειονοτήτων που προέκυπτε από το Χαττ-ι-Χουμαγιούν ενόησε την εθνική αφύπνιση και την οικονομική άνθιση της ελληνικής κοινότητας, η οποία μετά την υπογραφή της ανεξαρτησίας του ελληνικού κράτους (1830) όρισε τον πρώτο της πρόξενο στη Θεσσαλονίκη, Θεόδωρο Βαλλιάνο.

3 Βλ. D. A. Fatouros, *Thessaloniki current tendencies in painting, and contemporary art in an environment of tradition*, Thessaloniki 1962, σ. 5· περ. Ι. Κ. Χασιώτης, «Η πρώτη μετά την πρώτη: Αναζητώντας διαχρονικά χαρακτηριστικά και τομές στην ιστορία της Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 11-43.

Όλες αυτές οι ιδιομορφίες επεφύλαξαν στην πόλη έναν εξίσου ιδιότυπο τρόπο ανάδειξής της σε «μήλο της έριδος» των Βαλκανικών λαών και των ευρωπαϊκών Μεγάλων Δυνάμεων, έτσι ώστε άλλοτε να μονοπωλεί το ενδιαφέρον τους και άλλοτε να αφήνεται στη λήθη. Αναλογικά οι ίδιες διακυμάνσεις ενδιαφέροντος με τη μορφή, σ' αυτή την περίπτωση, κρατικής μέριμνας και οικονομικής στήριξης, παρατηρείται και στο εσωτερικό, στη σχέση της με την Αθήνα, γεγονός που διαχρονικά συντήρησε τον ανταγωνισμό και την πόλωση μεταξύ πρώτης και δεύτερης πόλης. Πάντως για μια μεγάλη περίοδο που φθάνει μέχρι το τέλος του εμφυλίου, η Θεσσαλονίκη βρίσκεται στο επίκεντρο κοσμοϊστορικών ανακατατάξεων, που σε πνευματικό επίπεδο αφυπνίζουν συνειδήσεις, ωριμάζουν εκφράσεις, οξύνουν ευαισθησίες, συσσωρεύουν μνήμες, οι οποίες θα αξιοποιηθούν καλλιτεχνικά αργότερα.

Στο μεταίχμιο Ανατολής-Δύσης

Η απελευθέρωση της πόλης σηματοδότησε μια σειρά αργών διαδικασιών ενσωμάτωσής της στο ελληνικό κράτος και τη σταδιακή απάλειψη των ποικίλων επιπτώσεων της μακράιωνης Τουρκοκρατίας. Η εξωτερική εικόνα, αντανάκλαση των εσωτερικών δομών λειτουργίας της, διατήρησε για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα μετά την ένταξή της στην ελληνική επικράτεια, τα ανάμικτα ανατολίτικα-ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά — τα τελευταία οφειλόμενα ως ένα βαθμό στα οθωμανικά εκσυγχρονιστικά έργα⁴ μιας εξηκονταπενταετίας περίπου πριν την απελευθέρωση — που γοήτευαν⁵ ή και εν μέρει απωθούσαν⁶ τους περιηγητές και τους επισκέπτες.

Σε μια πρώιμη του 1820, ενθουσιώδη περιγραφή της Θεσσαλονίκης, από τη μεριά της χερσαίας προσέγγισης, του Μολλά Χαϊρουλάχ⁷ στο σουλτάνο, εκφράζεται ο θαυμασμός για τα χαρακτηριστικά που δήλωναν την οθωμανική κυριαρχία, τα τζαμιά και την οχύρωση (εικ. 1, 2).

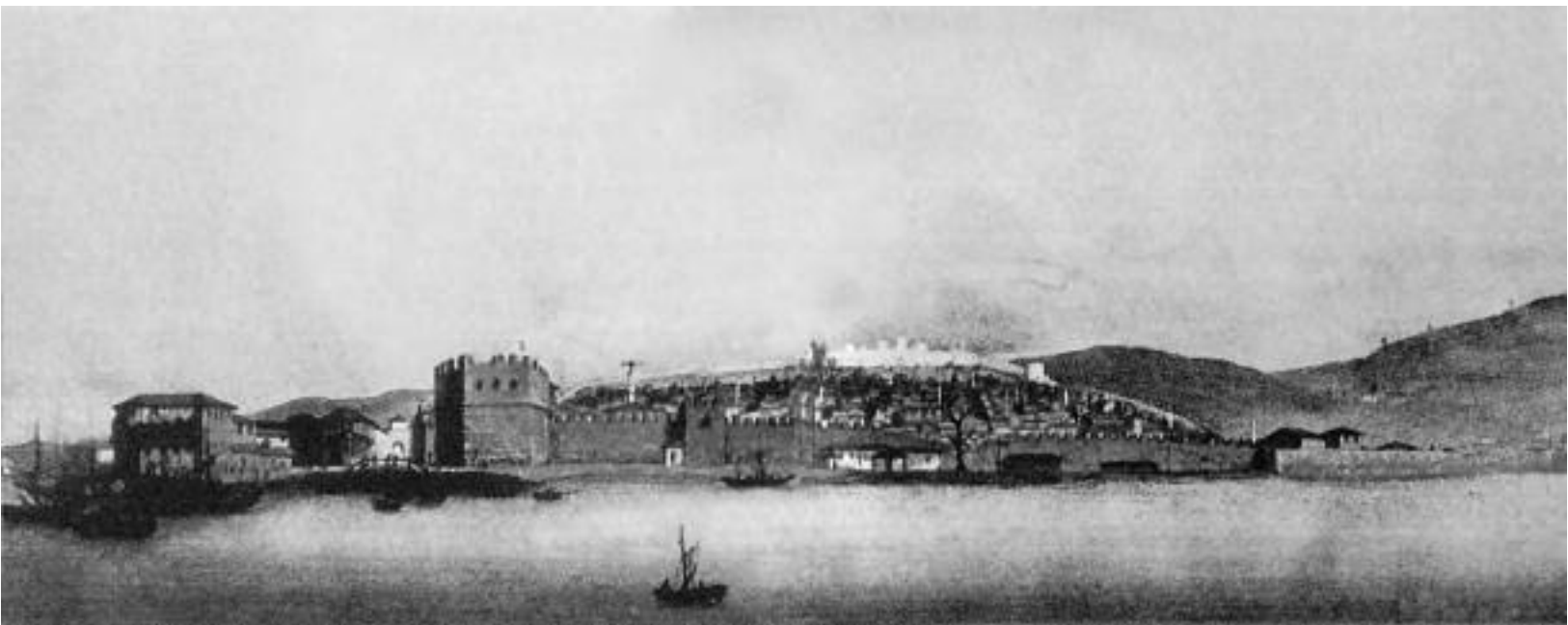
... όμως Θεέ μου, πώς ευφράνθηκα όταν περνώντας την πύλη του Βαρδάρη, βρέθηκα στο μεγάλο δρόμο που πηγαίνει από την Ανατολή στη Δύση! (ενν. οδό Εγνατία) Μπορεί να περηφανεύεται η Μεγαλειότητά σου για τη Θεσσαλονίκη μέσα σ' όλες τις άλλες πόλεις που κατέχει. Τι να πρωτοθαυμάσει κανείς! τα τζαμιά της; τους τεκέδες της; τις αγορές (ταρσιά) της ή τον υπέροχο, παραδεισένιο λόφο του Τσαούς Μοναστήρ (μονής Βλατάδων); και το Γεντί Κουλέ; και ο Κανλή Κουλέ; και ο Τοχπανές; Λέγουν, ότι το μεγαλείο μιας πόλης και η δύναμή της εξαρτάται από τον αριθμό των τζαμιών που έχει. Αν αυτό είναι αλήθεια — και βέβαια είναι σοφή αλήθεια! — τότε η Θεσσαλονίκη είναι μια από τις πιο δυνατές πόλεις Σου, αν όχι η πιο δυνατή ... (Σ' αυτή) υπάρχουν πάνω από εβδομήντα τζαμιά, κι' ανάμεσά τους είναι φημισμένο το Μπουρμαλή τζαμί, εκτός βέβαια από τα άλλα, που πρώτα ήταν εκκλησίες των απίστων ... τα περιλαμπρα τζαμιά Εοσκή Τζουμά (Αχειροποίητος), Καζαντζιλάρ (Χαλκίων), Αγία Σοφία, Γιακούμπ πασά (Αγία Αικατερίνη), Κασιμιέ (Αγίου Δημητρίου), Ισχακιέ (Αγίου Παντελεήμονος), Σογούκ Σου (Άγιοι Απόστολοι), Ορτάτς εφέντη (Άγιος Γεώργιος), κι' άλλα πολλά μικρά και μεγάλα.

4 Πηγή άντλησης πληροφοριών για τα έργα αυτά και την εικόνα της πόλης κατά τον 19^ο αιώνα είναι το βιβλίο της Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης - Η Θεσσαλονίκη και βορειοελλαδικές πόλεις στο τέλος του 19^{ου} αι.*, Θεσσαλονίκη 2004.

5 Όπως π.χ. τον W. Miller, *Travels and Politics in the Near East*, London 1898, σσ. 365-366.

6 Όπως π.χ. τους J. Murrey, *Handbook for Travelers in Greece*, London 1884, σ. 710 και H. N. Brailford, *Macedonia its Races and their Future*, London 1906, σσ. 83-84, που υπογράμμιζαν την απαράδεκτη για τα ευρωπαϊκά δεδομένα έλλειψη αστικής υγιεινής, η οποία προκαλούσε συχνές θανατηφόρες επιδημίες όπως επίσης την φτώχεια και την εξαθλίωση των κατόικων.

7 Ο Χαϊρουλάχ Ιμπν. Σινασή Μεχμέτ αγάς διορίστηκε ανώτερος δικαστής στη Θεσσαλονίκη και περιέγραψε σε Σεγιαχτναμέ (οδοπορικό) τις εντυπώσεις του, βλ. Α. Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη τον Μάιο του 1821», *Μακεδονικά* 1, Θεσσαλονίκη 1940, σσ. 416-428 και Απ. Βακαλόπουλος, «Ιστορία της Θεσσαλονίκης 316 π.Χ.-1983», Θεσσαλονίκη 1997, σ. 298.

Παρατηρούμε ότι το βυζαντινό παρελθόν της πόλης υποδηλώνεται με την αναφορά πληθώρας εκκλησιών, όμως αποσιωπάται η μεσαιωνική δομή και η αρχαϊκή λειτουργία της επειδή θεωρείται δεδομένη και συνήθης. Στενοί ελικοειδείς, συχνά σκεπαστοί δρόμοι — η καταπάτηση των οποίων ήταν πάγια τακτική των κατοίκων — συνέθεταν το λαβυρινθώδη, πολύ πυκνοκατοικημένο⁸ ιστό της, μέσα στον ασφυκτικό κλοιό των τειχών που την περιέβαλαν (εικ. 3). Απουσίαζαν ακόμη και οι υποτυπώδεις υποδομές π.χ. υπόνομοι, ο φωτισμός γινόταν με φορητούς φανούς και αργότερα με λάμπες πετρελαίου, η υδροδότηση με κρήνες, τα απόβλητα λίμναζαν παντού. Απουσίαζαν οι θεσμοί και οι υπηρεσίες που θα διευκόλυναν, έστω στοιχειωδώς, μια ορθολογική λειτουργία της πόλης ώστε να μπορέσει να διαδραματίσει τον κυοφορούμενο ρόλο της στον διεθνή οικονομικό στίβο. Συχνές και ιδιαίτερα καταστροφικές ήταν οι πυρκαγιές και θανατηφόρες οι επιδημίες εξαιτίας των ελών έξω από τα δυτικά τείχη — η περιοχή της Μπάρας αποξηράνθηκε μόλις το 1897 — και της ανυπαρξίας αστικής υγιεινής.

Σ' αυτήν την εξαιρετικά προβληματική μορφή της Θεσσαλονίκης, επεδίωξε η Οθωμανική αυτοκρατορία — πολύ καθυστερημένα και με ράθυμους ρυθμούς — να επέμβει εισάγοντας ευρωπαϊκά πρότυπα πολεοδομικής οργάνωσης και αστικής ζωής. Οι προβλέψεις⁹ του γενικού πολεοδομικού νόμου (1848) του Τανζιμάτ φανέρωναν τις τρομακτικές ελλείψεις. Όταν ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ¹⁰ επισκέφτηκε την πόλη το 1859, ήταν τέτοια η έλλειψη δημοσίων κτιρίων, ώστε αναγκάστηκε να δεχθεί τους επισήμους σε υπαίθρια σκηνή που στήθηκε στο Μπέχτσιναρ, ενώ οι συνοδοί του φιλοξενήθηκαν στις επαύλεις των πλουσίων Ισραηλιτών Ντ. Αλλατίνι και Σ. Φερνάντεζ. Ακόμη και η ενεργοποίηση του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης το 1869, σπάνια συνεπαγόταν εύρυθμη λειτουργία ή αποτελεσματική οργάν-

Εικ. 1. Άγνωστου, Το θαλάσσιο τείχος, 1825, υδατογραφία.

Εικ. 2. Άγνωστου, Άποψη του Λευκού Πύργου από τα δυτικά, 19^{ος} αιώνας, λάδι, 22×31 εκ.

⁸ Ο πληθυσμός στις αρχές του 19^{ου} αιώνα ανερχόταν σε 50.000-60.000 κατοίκους, το 1880 σε 100.000 και το 1888 σε 120.000. Ο αριθμός των Ελλήνων διπλασιάστηκε στη διάρκεια του αιώνα, των Ισραηλιτών πενταπλασιάστηκε, ενώ των Τούρκων κυμάνθηκε από 50% έως 30% του συνόλου.

⁹ Βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σσ. 57-58.

¹⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 83-84.

Εικ. 3. Charlotte Smith, 'Άποψη της Θεσσαλονίκης με την Αγία Σοφία και τα βορειοανατολικά τείχη, 1834, μολύβι, 17×24 εκ.

νωση των απαραίτητων υπηρεσιών. Δύο πασάδες, ο Σαμπρή¹¹ και ο Μιδχάτ¹², συνέδεσαν τη θητεία τους (1869-1871 και 1873-1874 αντίστοιχα) με την απαρχή βελτιωτικών έργων και γι' αυτές τους τις προσπάθειες απέκτησαν δημοφιλία.

Η ανάγκη επεμβάσεων έγινε επιτακτική μόλις τη δεκαετία 1880-1890. Συντονίστηκαν οι πιεστικές ενέργειες των κατοίκων προς τη δημοτική αρχή για να υλοποιηθούν τα σχέδια που είχαν εκπονηθεί το 1879. Στην κινητοποίηση αυτή, τη «μάχη»¹³ για την εξάλειψη της κακοδιοίκησης, των καθυστερήσεων και την επίλυση των εκκρεμοτήτων, σημαντική ήταν η συνεισφορά της ελληνικής εφημερίδας *Φάρος της Μακεδονίας*¹⁴ (πρώην *Ερμής*) από το 1881 και σ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας κατά την οποία η ανοικοδόμηση επιταχύνθηκε με σπασμωδικό πάντως τρόπο.

Η σταδιακή κατεδάφιση των τειχών της παραλίας (1866-1889) και τμημάτων του δυτικού και ανατολικού τείχους, η διαμόρφωση της προκουμαίας και του λιμανιού, ήταν καθοριστικής σημασίας έργα. Δημιουργήθηκαν μεγάλες οικοδομήσιμες εκτάσεις, ελεύθερα ανοίγματα για χρήση πλατειών (όπως π.χ. η πλατεία Ελευθερίας που θα συγκέντρωνε την κοινωνική ζωή). Κάθετοι δρόμοι συνέδεσαν το κέντρο με την παραλιακή οδό που διαπλατύνθηκε. Το κλίμα βελτιώθηκε και επεκτάθηκε η κατοίκηση σε περιοχές προς τα δυτικά και τα ανατολικά απορροφώντας τις δύο ακραία άνισες οικονομικά και ταξικά κοινωνικές ομάδες, αντιδιαστέλλοντάς τες και χωροθετικά.

11 Βλ. *ό.π.*, σ. 99.

12 Βλ. *ό.π.*, σ. 114.

13 Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σσ. 136-139.

14 *Ό.π.*, σσ. 17-18, 116-117.

Η ίδρυση εργοστασίων στο λιμάνι [π.χ. καπνού Κοέν, βαμβακοκλωστηρίων Σαΐας 1879] και στα δυτικά, διευκολύνθηκε από την γειτνίαση με τις σιδηροδρομικές¹⁵ συγκοινωνίες που σταδιακά συνέδεσαν την πόλη με την Ευρώπη (1888) και την Κωνσταντινούπολη (1893-1896). Ο αριθμός των επαγγελματιών σωματείων και ο επιχειρηματικές δραστηριότητες αυξήθηκαν από το 1880. Η περιοχή της αγοράς (σημερινά Λαδάδικα) μεταμορφώθηκε αρχιτεκτονικά με κατασκευές, στις οποίες το σκούρο τούβλο στην τοιχοποιία — το οποίο προμήθευε η κεραμοποιία Αλλατίνι που ιδρύθηκε το 1880 — και οι φλαμανδικού τύπου στέγες, έδιναν τον χαρακτήρα, όπως μας πληροφορεί ο Κ. Μοσκόφ¹⁶. Το 1883 η πόλη διαιρέθηκε σε τέσσερα τμήματα και ορίστηκαν επιτροπές για τον ευπρεπισμό τους. Την ίδια χρονιά κτίστηκαν δύο νέα χάνια (Αλλατίνι και Ρογκότη) που χρησιμοποιήθηκαν ως γραφεία (δικηγόρων, εταιρειών, ακτοπλοΐας).

Η ανατολική συνοικία Χαμιντιέ, των «εξοχών» από το 1885 και μετά αναπτύχθηκε ταχύτατα συγκεντρώνοντας την αριστοκρατία της εποχής (εικ. 4). Αρχιτέκτονες από την Κωνσταντινούπολη κλήθηκαν για την ανοικοδόμηση μιας νέας συνοικίας (1889) της Χαμιντιέ¹⁷ (σημερινή οδός Εθνικής Αμύνης) με ομοίμορφα νεοκλασικά σπίτια, δεντροφυτεμένο δρόμο και μνημειακή κρήνη για την υδροδότηση των νέων ενοίκων, πρόξενοι και επιφανείς πλούσιοι κατά το πλείστον (εικ. 5, 6). Οι κοινότητες πλέον συναγωνίζονταν στην κατασκευή σχολείων, νοσοκομείων, ιδρυμάτων — θρησκευτικών και μη. Πρωταγωνιστικό ρόλο στον οικοδομικό συναγωνισμό είχαν οι αρχιτέκτονες που προβάλλονταν και από τις εφημερίδες, όπως οι Π. Ευαγγέλου, Γ. και Μ.

Εικ. 4. Η λεωφόρος των Εξοχών.

15 Ο γερμανοεβραϊός επιχειρηματίας, βαρόνος Maurice de Hirsch ήταν επικεφαλής της κατασκευής των Ανατολικών Σιδηροδρόμων που ένωσαν την Κωνσταντινούπολη με την Ευρώπη (1869). Η πρώτη σιδηροδρομική γραμμή συνέδεσε τη Θεσσαλονίκη με τη Μιτροβίτσα (1871-1874), το 1888 ενώθηκε με το σερβικό δίκτυο. Η Θεσσαλονίκη συνδέθηκε με το Μοναστήρι (1891-1894), πόλη που γνώρισε και πάλι ακμή κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, αντιμετωπίζοντας πολεοδομικά προβλήματα ανάλογα — σε μικρότερη βέβαια κλίμακα — με αυτά της Θεσσαλονίκης (βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σσ. 190-193).

16 Βλ. Κ. Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη 1700-1912, τομή της μεταπρατικής πόλης*, Αθήνα 1973.

17 Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *ό.π.*, σσ. 142-143.

Εικ. 5. Η οδός Χαμιντιέ (σημ. οδός Εθνικής Αμύνης), 1889-1900.

Εικ. 6. Το συντριβάνι της οδού Χαμιντιέ.

Μενεξές, Μεν. Μοσχονάς, Εμ. Κελαϊδής, Άμποτ, Ξ. Παιονίδης. Τα σημαντικότερα δημόσια κτίρια, αρκετά από τα οποία χρησιμοποιούνται έως σήμερα, οικοδομήθηκαν από το 1890 και μετά. Αυτά, καθώς και οι επαύλεις των «εξοχών» (εικ. 7α,β), τα εξωτικής όψης ξενοδοχεία της προκουμαίας (εικ. 8, 9), προσέδωσαν στην πόλη τη νέα κοσμοπολίτικη φυσιογνωμία, η οποία στο μεγαλύτερο ποσοστό της χάθηκε στην πυρκαγιά του 1917.

Οι επιχειρηματικές ικανότητες του δημάρχου Χαμηδή μπέη¹⁸, από το 1893, συντέλεσαν στην προώθηση του εκσυγχρονισμού και εξωραϊσμού της Θεσσαλονίκης. Η πυρκαγιά του 1890 έδωσε την ευκαιρία ανασχεδιασμού τμήματος του κέντρου, ανάλογη, σε μικρότερη βέβαια κλίμακα, μ' αυτή του 1917. Το Στρατιωτικό νοσοκομείο του 1890 αποτέλεσε αρχιτεκτονικό πρότυπο για επόμενα δημόσια κτίρια, αδιακρίτως της χρήσης και λειτουργίας τους, σε μια προσπάθεια ενοποιημένης μορφολογίας, που θα δήλωνε εμφαντικά αφενός την κρατική οικοδομική παρέμβαση, αφετέρου το συγχρονισμό με τη Δύση. Ο εκλεκτικισμός υιοθετήθηκε ενθουσιωδώς από τους Οθωμανούς, οι οποίοι με τον τρόπο αυτόν στόχευαν να υποδηλώσουν ότι μετείχαν στην κοινή ευρωπαϊκή οικογένεια. Άλλωστε το κυρίαρχο αρχιτεκτονικό στυλ της Κωνσταντινούπολης, το τουρκομπαρόκ, παρά τις υπερβολές του, δεν αντιτασσόταν στον εκλεκτικισμό αλλά αντίθετα προσφερόταν ως άλλη μια πηγή άντλησης μοτίβων από το παράδοξο αυτό στυλ που επικράτησε στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, αρκούμενο στο δανεισμό τεχνοτροπιών απ' όλες τις περιόδους του παρελθόντος. Οι διάφορες κοινότητες πρόβαλαν την ταυτότητά τους μέσω της χρήσης ιδιαίτερων αρχιτεκτονικών ρυθμών. Ο εκλεκτικισμός, ο νεοκλασικισμός, σε μικρότερο βαθμό, το Αρ Νουβώ — στις επαύλεις κυρίως — εφαρμόστηκαν σε διάφορες εκδοχές στα κτίρια της Θεσσαλονίκης και υπογράμμισαν τον κοσμοπολιτισμό της.

Μια νέα συνοικία πλουσίων διαμορφώθηκε από την οδό Εγνατία έως την προκουμαία, γύρω από την Αγία Σοφία και τη μητρόπολη, στην περιοχή που είχε καεί το 1890. Κανονικά οικοδομικά τετράγωνα, φαρδείς ρυμοτομημένοι, λιθόστρωτοι δρόμοι άλλαζαν κατά τμήματα τη μορφολογία του κέντρου. Η έλευση όμως 2.000 Ρωσοεβραίων προσφύγων και η εγκατάσταση 800 οικογενειών τους στο κέντρο, υπό άθλιες συνθήκες, διατήρησε την αντιθετική εικόνα υποβαθμισμένων και εκσυγχρονισμένων περιοχών δίπλα-δίπλα.

Ο ανθυγιεινός τρόπος διανομής πόσιμου νερού και η υδροδότηση από τις κρήνες αντικαταστάθηκαν με δίκτυο ύδρευσης (1890-1892), όπως και ο φωτισμός με την εγκατάσταση εργοστασίου φωταερίου (1887-1892) και κατόπιν (1908) με ηλεκτρικό ρεύμα. Οι κρήνες που υμνήθηκαν από τον Κ. Μαλέα παρέμειναν για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, λίγες μάλιστα επιβίωσαν ως τις μέρες μας [π.χ. Άνω πόλη, Σιντριβάνι (εικ. 10)]. Σκεπαστό δημοτικό ιχθυοπωλείο με ισλα-

Εικ. 7α. Η βίλα Μπενουζίλιο, 1900 (αρχιτ. Τ. Ραζής).

Εικ. 7β. Η βίλα Αλλατίνι, 1898 (αρχιτ. V. Poselli).

18 Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, ό.π., σσ. 172-178.

Εικ. 8. Το ξενοδοχείο Splendid Palace, 1907 (αρχιτ. Κ. Ρώμπαπας).

Εικ. 9. Άποψη της παραλίας.

Εικ. 10. Κρήνη στην Άνω Πόλη.

Εικ. 11. Το Δημοτικό Ιχθυοπωλείο στο λιμάνι, 1889.

μική διακόσμηση κτίστηκε (1889) στο λιμάνι (εικ. 11), όπως και μεταλλική αποβάθρα (εικ. 12α) στο παλιό Τελωνείο, το οποίο αντικαταστάθηκε από υποβλητικό, γαλλικής έμπνευσης κτίριο, μήκους 200 μέτρων (1910) (εικ. 12β), όπου ο μηχανικός Ελί Μοδιάνο πρωτοχρησιμοποίησε οπλισμένο σκυρόδεμα, υλικό που διαδόθηκε ευρέως όπως και οι μεταλλικές κατασκευές στους νέους αποθηκευτικούς και βιομηχανικούς χώρους. Σύγχρονες τεχνικές και μέθοδοι εφαρμόζονταν πλέον. Η οδός Σαμπρή (σημερινή Βενιζέλου) στεγάστηκε με εντυπωσιακή μεταλλική κατασκευή.

Εικ. 12α. Η αποβάθρα.

Μνημειώδη δημόσια κτίρια άρχισαν να κοσμούν την πόλη. Η Σχολή στελεχών της οθωμανικής διοίκησης «Ιδαδιέ» (σημερινή παλιά Φι-

Εικ. 12β. Το Τελωνείο, 1910 (αρχιτ. Ε. Μοδιάνο).

Εικ. 13. Η Σχολή Ιδαδιέ (σημ. παλιά Φιλοσοφική), 1889 (αρχιτ. V. Poselli).

Εικ. 14. Το Διοικητήριο, 1891 (αρχιτ. V. Poselli).

λοσοφική Σχολή) το 1889 (εικ. 13), σε σχέδια του V. Poselli· το Διοικητήριο το 1891 (εικ. 14), σε σχέδια του αρχιτέκτονα V. Poselli· το Παπάφειο Ορφανοτροφείο το 1903 του ίδιου (εικ. 15)· το Μαράσλειο Λύκειο το 1895 πιθανόν του αρχιτέκτονα Απ. Γραικού· το Στρατηγείο το 1903 σε σχέδια του αρχιτέκτονα V. Poselli (εικ. 16)· Τράπεζες [Οθωμανική 1904 (είχε ανοίξει υποκατάστημα από το 1864) (εικ. 17), Θεσσαλονίκης των αδελφών Αλλατίνι 1906, Μυτιλήνης 1899, Αθηνών 1905, Ανατολής 1906]· εμπορικές στοές [π.χ. Cité Saul του οίκου Σ. Μοδιάνο, των Αλλατίνι, Davidetto του οίκου Φερνάντεζ, των Κύρτση και Τουρπάλη]· γραφεία (π.χ. επαγγελματιών, επιστημόνων, βιομηχανικών μονάδων, ακτοπλοϊκών ελληνικών και ξένων εταιρειών κ.ά.)· μεγάλα καταστήματα-αντιπροσωπίες ευρωπαϊκών οίκων [π.χ. Stein (1907) του αρχιτέκτονα Ε. Λεβή] και εργοστάσια (πάνω από 30 λειτουργούσαν το 1912) κτίστηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα. Τηλεγραφείο-Ταχυδρομείο (από το 1889), ιππήλατα αρχικά τραμ και κατόπιν ηλεκτροκίνητα, τηλέφωνα στις δημόσιες υπηρεσίες και τις με-

Εικ. 15. Το Παπάφειο Ορφανοτροφείο, 1903 (αρχιτ. Ε. Παιονίδης).

Εικ. 16. Το Στρατηγείο, 1903 (αρχιτ. V. Poselli).

Εικ. 17. Η Οθωμανική Τράπεζα, 1904.

γάλες εταιρείες, ακτοπολική και αστική συγκοινωνία, διευκόλυναν την εξαιρετικά αυξημένη μεταπρατική και επιχειρηματική δραστηριότητα. Καινοτόμος ήταν και ο σχεδιασμός των νοσοκομείων (π.χ. Δημοτικό, Hirsh) με τη μορφή περιπτέρων και πτερύγων εκατέρωθεν του κεντρικού χώρου, για την αποτροπή μετάδοσης των ασθενειών (εικ. 18). Ο οικοδομικός οργασμός βασίστηκε σε μεγάλο ποσοστό σε ευρωπαϊκά κεφάλαια. Οι οργανισμοί κοινής ωφέλειας επίσης ιδρύθηκαν με τεχνογνωσία και χρηματοδότηση των ξένων κρατών, συνιστώντας έναν ακόμη τρόπο οικονομικής διείσδυσής τους.

Παρόλο που οι επεμβάσεις χαρακτηρίστηκαν ως η μεγαλύτερη πολεοδομική αναδιάρθρωση και η Θεσσαλονίκη θεωρήθηκε ως η μάλλον σύγχρονος (πόλη) της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ο εκσυγχρονισμός της ήταν ατελής (εικ. 19, 20). Όπως παρατηρεί η Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου δεν υπήρχε ένα centre civique που να συγκεντρώνει

Εικ. 18. Το Νοσοκομείο Hirsh (σημ. Ιπποκράτειο), 1904-1908 (αρχιτ. Π. Αριγκόνι).

Εικ. 19. Οδός Εγνατία, αρχές 20^{ου} αιώνα.

Εικ. 20. Άνω Πόλη.

γύρω από την κεντρική πλατεία τα δημόσια κτίρια, κοινός τόπος σ' όλες τις ευρωπαϊκές πόλεις. Δεν διαχωριζόταν η κατοικία από τα καταστήματα, αλλά ίσα-ίσα επιβαλλόταν δια νόμου (1891) η συμβίωσή τους και εφαρμόστηκε στο κέντρο, ιδιαίτερα στην προκυμαία. Τα χαμηλά, ξύλινα, εσωστρεφή σπίτια συνυπήρχαν με τα εκλεκτικιστικά, με πρόσοψη στο δρόμο, μέγαλα. Εργοστάσια, αποθήκες — συχνά εύφλεκτων υλικών — λειτουργούσαν παντού μέσα σε κατοικημένες περιοχές.

Πόλη προσφυγικό στρατόπεδο αναξιοπαθούντων, «σκηνογραφικά» εξευρωπαϊσμένη, η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο Ανατολής-Δύσης, διατήρησε αυτή τη φυσιογνωμία ως την πυρκαγιά του 1917. Από την πόλη του 19^{ου} αιώνα διασώζονται ορισμένα τμήματα της περιοχής της αγοράς, μεταξύ του λιμανιού και της Εγνατίας και της Άνω πόλης, ενώ από την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα επιβίωσαν μερικά σύνολα κτιρίων στο κέντρο και μεμονωμένα στην περιοχή των «Εξοχών».

Μία εικόνα της πόλης του 1913 μας δίνεται από τον Ντανιέλ Μπω-Μποβύ¹⁹, καθώς την πλησιάζει με το καράβι (εικ. 21).

19 Ιστορικός από τη Γενεύη, συγγραφέας του κειμένου που συνόδευε τις φωτογραφίες του φίλου του Φρεντ Μπουασονά στην έκδοση *Η Αθάνατη Ελλάδα*. Οι περιγραφές του περιλαμβάνονταν επίσης στη διάλεξή του με τίτλο «Η υψηλότερη κορυφή του Ολύμπου», που έγινε στη Γενεύη το 1919, περισσότερα βλ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Θεσσαλονίκη 1913-1919*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 11-61.

Ήδη οι ταξιδιώτες προχωρούν προς το μπροστινό μέρος του πλοίου, προσπαθώντας να διακρίνουν την πόλη. Δεν αργεί να φανεί· θα' λεγες πως ήταν ένα άσπρο σεντόνι, με γαλάζιες σκιές, απλωμένο στην ακροθαλασσιά, πάνω στις τελευταίες υπώρειες μιας πυραμιδοειδούς κορυφής, του Χορτιάτη, που δεσπόζει στον κόλπο. Καθώς πλησιάζουμε, αυτό το φωτεινό τραπέζιο χαράζεται με τα λεπτά αυλάκια των δρόμων και παίρνει ανάγλυφη μορφή. Στα ανατολικά, κατά μήκος της ακτής, βγαίνουν έξω από το τετράπλευρο των τειχών, απλώνεται η καινούρια ευρωπαϊκή συνοικία. Στην παραλία, τα ξενοδοχεία πήραν την θέση των αρχαίων τειχών. Δεν απομένει από αυτά παρά μόνο ένας ογκώδης λευκός πύργος. Διαγράφονται κυκλικά οικοδομήματα από όλες τις πλευρές οι μιναρέδες, που πλευρίζουν με το σημάδι του Μωάμεθ τις βασιλικές και τις εκκλησίες, αντιπαραθέτουν τα φωτεινά κεριά στους σκοτεινούς κορμούς των κυπαρισσιών. Ακούμε κιόλας τη βουή της πόλης. Εμπορικά καράβια υπ' ατμόν βγάζουν σύννεφα καπνού... Μπροστά στην προκουμαία λικνίζονται ρυθμικά τα κατάρτια των καϊκιών, οι μπρατσέρες και τα ιστιοφόρα μεγάλου εκτοπίσματος... Χτισμένη εκεί που καταλήγουν οι πεδιάδες της Μακεδονίας, όπου αφθονούν τα καπνά, τα δημητριακά, το βαμβάκι και τα αιγοπρόβατα για την παραγωγή μαλλιού απλωμένη στην ακτή ενός μεγάλου κόλπου που κυριαρχεί στο Αιγαίο προστατευμένη στα δυτικά από το Βαρδάρη, στα βορειοανατολικά από τη Δράμα και την οροσειρά που την πλαισιώνει ακουμπισμένη στον Χορτιάτη, περικυκλωμένη με οδοντωτά τείχη, φημισμένη για τις ονομαστές εκκλησίες της, η Θεσσαλονίκη από την αρχή αποκαλύπτει τον τριπλό της χαρακτήρα: μεγάλο κέντρο εμπορικών συναλλαγών, πόλη δυνατή και πολεμική και τόπος θρησκευτικός. Αυτοί οι ένδοξοι τίτλοι θα της δώσουν ένα πεπρωμένο συχνά τραγικό.

Πράγματι η γεωπολιτική σημασία της πόλης και η πολυεθνική της πανσπερμία προκάλεσαν αφενός πολιτισμική διεύρυνση οριζόντων, αφετέρου εδαφικές, πολιτικές και εθνικές διεκδικήσεις με αποτέλεσμα η Θεσσαλονίκη να ζησει μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε διαρκή σχεδόν κατάσταση «εκτάκτου ανάγκης», σε συνθήκες δηλαδή ελάχιστα προσφερόμενες για την καλλιέργεια των τεχνών. Οι πολεμικές συρράξεις, οι πολιτικές κρίσεις και διενέξεις είναι αυτές που θα πρωταγωνιστήσουν, όπως θ' αναλυθεί παρακάτω, και θα ανακόψουν ή θα συμπιέσουν την καλλιτεχνική έκφραση, η οποία ίσως γι' αυτόν το λόγο θα εκδηλωθεί συσσωρευτικά πολύ αργότερα.

Στο κείμενο του Μπω-Μποβύ που τιτλοφορείται *Θεσσαλονίκη η πόλη των ωραίων εκκλησιών*, προβάλλεται ο καθοριστικός για τον πολιτισμό της παράγοντας του βυζαντινού παρελθόντος. Αυτός, διοχετευμένος στη θρησκευτική οργάνωση της ελληνικής κοινότητας, την καθιστά πνευματικά ανθεκτική και δραστήρια, προσηλωμένη στα ελληνικά ιδεώδη, συσπειρωμένη στην επίτευξη των εθνικών²⁰ απελευθερωτικών στόχων που δικαιωματικά της ανήκαν.

Τα κύρια χαρακτηριστικά της διάρθρωσης τόσο της ελληνικής όσο και των άλλων κοινοτήτων είναι αναγκαίο σ' αυτό το σημείο να σκια-

Εικ. 21. Sir David Muirhead Bone, N.E.A.C. Άποψη της Θεσσαλονίκης από τη θάλασσα, αρχές 20^{ου} αιώνα, υδατογραφία, 14 × 23 εκ.

20 Μετά την πατριωτική οργάνωση «Εθνική Εταιρεία» (1896-1897) που είχε σκοπό την προετοιμασία του απελευθερωτικού αγώνα και την αναζωπύρωση του εθνικού φρονήματος, δημιουργήθηκαν άλλες οργανώσεις που στελεχώθηκαν από προσωπικότητες της πολιτικής, των γραμμάτων, της εκκλησίας, από έμπειρους αξιωματικούς του στρατού και Κρήτες μαχητές, από διακεκριμένους Μακεδόνες που με τη στήριξη του πρόξενου Λάμπρου Κορομηλά, ο οποίος διορίστηκε στο Προξενείο Θεσσαλονίκης το 1904, διεξήγαγαν τον Μακεδονικό Αγώνα (1904-1908). Εκτός από τις ένοπλες επιχειρήσεις που είχαν σκοπό την προστασία του ελληνικού πληθυσμού της υπαίθρου, ο Μακεδονικός Αγώνας ενεργοποίησε εναντίον της βουλγαρικής και σλαβικής προπαγάνδας την παιδεία και την εκκλησία. Ο «Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος της Θεσσαλονίκης», που ιδρύθηκε ο 1872, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εξάπλωση των ελληνικών γραμμάτων. Από τις προσωπικότητες που έδρασαν ενδεικτικά αναφέρουμε τους Στέφανο Δραγούμη, Κωνσταντίνο Ρουσάνη, Παύλο Μελά, Ευάγγελο Γεωργίου, Ίωνα Δραγούμη, Μητροπολίτη Καστοριάς Γερμανό Καραβαγγέλη, Κ. Σ. Μαζαράκη-Αινιάν, Αθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη, Κωνσταντίνο Αγγελάκη, Δημήτριο Ζάννα, Περικλή Χατζηλαζάρου κ.ά. Περισσότερα βλ. Κ. Σβολόπουλος, «Η διπλωματική και στρατιωτική προετοιμασία του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908)», σσ. 173-180, περ. *Νέα Εστία*, Αφιέρωμα στη Θεσσαλονίκη, Χριστούγεννα 1985 και Ι. Νικολαΐδης, *Ο Μακεδονικός Αγώνας στη Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη ΚΙΘ 1992, σσ. 185-207.

γραφηθούν. Διότι κάθε μια συνεισέφερε στη διαμόρφωση της πολιτισμικής φυσιογνωμίας της πόλης.

Η ελληνική κοινότητα

Εικ. 22, 23. Ruedolf, Πορτρέτο νέας Θεσσαλονικιάς, 196, μολύβι, 20 × 14,7 εκ. (αριστ.). Παπάς στη Θεσσαλονίκη, 1916-17, μολύβι, 23,2 × 17,5 εκ. (δεξ.).

21 Το επτατάξιο γυμνάσιο του 1873 απέκτησε ισοτιμία με τα γυμνάσια του ελληνικού κράτους. Το 1875 λειτουργούσαν ήδη γυμνάσιο, ένα παρθεναγωγείο, τρία νηπιαγωγεία. Το 1892 με δωρεά του Ανδρέα Συγγρού ιδρύθηκε το Α΄ γυμνάσιο και στελεχώθηκε με διακεκριμένους εκπαιδευτικούς όπως ο Μ. Δήμιτσας, Π. Παπαγεωργίου, Β. Μυστακίδης, Π. Κοντογιάννης, Ι. Δέλλιος, που το ανέδειξαν σε δραστήριο εκπαιδευτικό κέντρο με επιρροή σ' όλη τη Μακεδονία. Διέθετε αξιόλογη βιβλιοθήκη με χειρόγραφα από τον 16^ο αιώνα και μετά. Η Κεντρική Αστική Σχολή και η Ιωαννίδιος Αστική Σχολή (δωρεά Δ. Ιωαννίδη) ιδρύθηκαν το 1907 και δύο χρόνια αργότερα η Αστική Σχολή Αναλήψεως.

22 Ιδρύθηκε από το Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων το 1876 και είχε πρώτο διευθυντή τον παιδαγωγό Χαρίσιο Παπαμάρκου.

23 Ο ιερομόναχος Στ. Νούκας, ιδρυτής της Σχολής Τσοτυλίου, ίδρυσε το Μαράσλειο Εμπορικό Λύκειο, το οποίο διηύθυναν διαδοχικά ο Αθ. Κωνσταντινίδης και η Αγλαΐα Σχινά. Ο πρώτος το 1906 και η δεύτερη το 1907 ίδρυσαν τα πιο γνωστά και μακρόβια εκπαιδευτήρια της πόλης.

24 Όπως π.χ. ο Δ. Μαρούλης που έδρασε κατά το διάστημα 1869-1884, πρόσθεσε την Ε΄ τάξη και έκανε μεταρρυθμίσεις στα δημοτικά, σύμφωνα με το γερμανικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Μεγαλύτερη αριθμητικά η ελληνική κοινότητα (εικ. 22, 23) από αυτήν της Κωνσταντινούπολης και τρίτη σε σύγκριση με τον εβραϊκό και τον τουρκικό πληθυσμό, σύμφωνα με την απογραφή του 1913, περιελάμβανε 39.956 κατοίκους. Διέθετε ένα επαρκές εκπαιδευτικό σύστημα²¹ αποτελούμενο από έντεκα νηπιαγωγεία, επτά εξατάξια γυμνάσια αρρένων και θηλέων, Διδασκαλείο²², οικοτροφείο με 65 σπουδαστές-σπουδάστριες, ιδιωτικά σχολεία ομογενών με 475 μαθητές-μαθήτριες, εμπορικές και επαγγελματικές σχολές [Εμπορικό Λύκειο Στ. Νούκα²³, Ελληνογαλλική Εμπορική Σχολή Αθ. Κωνσταντινίδη, Σχολή Παπάφειου Ορφανοτροφείου, Παρθεναγωγείο Στ. Νούκα κ.ά. Ο συνολικός μαθητικός πληθυσμός της χρονιάς 1912-1913, σύμφωνα με τα στοιχεία της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας ανερχόταν σε 4.075. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ανάπτυξη της παιδείας — του βασικού αυτού παράγοντα δημιουργίας πνευματικής ζωής — επιταχύνθηκε για λόγους αντίστασης στις βουλγαροσλαβικές πιέσεις μετά το 1860, με τη βοήθεια του Ελληνικού Προξενείου που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά το Μακεδονικό Αγώνα, του αθηναϊκού Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, τη συμβολή καινοτόμων εκπαιδευτικών²⁴, του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου, του ιατροφιλόσοφου Μ. Παπαδόπουλου (1872), την οικονομική στήριξη της κοινότητας, αλλά και των μεγάλων ευεργετών όπως ήταν επί παραδείγματι ο Ιωάννης Παπάφης, ο Αντρέας Συγγρός, ο Θεαγένης Χαρίσης (εικ. 24). Όταν ο Αυστριακός πρόξενος Chiari στην υπ' αριθμ. 33/3-6-1876 έκθεσή του υπογράμμισε, ότι οι εδώ Έλληνες διακρίνονται για τον ζωηρό τους πατριωτισμό και δείχνουν ιδίως έναν ακούραστο ζήλο για την προαγωγή της μορφώσεως του λαού. Έτσι κανείς εύπορος δεν πεθαίνει, χωρίς να αφήσει σημαντικά κληροδοτήματα για σχολικούς σκοπούς, έδινε μια αντικειμενική εικόνα του ασίγαστου πόθου των Ελλήνων για πνευματική πρόοδο και ελευθερία. Η πόλη διέθετε νοσοκομεία (τα παλαιότερα Σπιτάλια από το 1893), Ορφανοτροφείο (το Παπάφειο περιέθαλπε 500 ορφανά και η ορχήστρα πνευστών παιάνιζε στις διάφορες επίσημες τελετές), πολλά ιδρύματα, Σωματεία Επαγγελματιών και Συλλόγους (π.χ. Θεαγένειο, Όμιλος Φιλομούσων, Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης, Φιλόπτωχος Αδελφότης Ανδρών, Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών, Σύνδεσμος Ερασιτεχνών, Ελληνική Λέσχη κ.ά.) που περιελάμβαναν στις εκδηλώσεις τους αρκετές διαλέξεις, μουσικές και θεατρικές παραστάσεις. Η εκπαιδευτική και κοινωνική οργάνωση της κοινότητας βασίσθηκε στην από τα βυζαντινά ακόμη χρόνια μακράιωνη παράδοση διοίκησης από δωδεκαμελή Δημογεροντία με επικεφαλής τον προεστό και το μητροπολίτη. Η θέσις του προεστού ήτο υψηλή... αντιπροσώπευε το ελληνικό στοιχείο παρά τη Κυβερνήσει, διοριζόμενος μεν υπό της Δωδεκάδος των προκρίτων και των πρωτομαϊστών των συντεχνιών εγκρινόμενος δε υπό